

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ ایران اسلامی

بررسی نقش بازماندگان حکومت صفوی در تکاپوهای سیاسی و نظامی
پس از سقوط این سلسله تا پایان دوره زندیه (۱۲۰۹ق-۱۱۳۵ق)

توسط:

سمیه نوری کوچی

استاد راهنما:

دکتر محمد علی رنجبر

اساتید مشاور:

دکتر سید ابو القاسم فروزانی

دکتر حسین پور احمدی

مهر ماه ۱۳۸۸

الله الزم محمد

به نام خدا

عنوان:

بررسی نقش بازماندگان حکومت صفوی در تکاپوهای سیاسی و نظامی پس از سقوط
این سلسله تا پایان دوره زندیه (۱۲۰۹ق-۱۱۳۵ق)

به وسیله‌ی:

سمیه نوری کوچی

پایان نامه:

ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاهها به عنوان بخشی
از فعالیتهای تحصیلی لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته‌ی:

تاریخ ایران اسلامی

از دانشگاه شیراز

جمهوری اسلامی ایران

ارزیابی شده توسط کمیته پایان نامه با درجه:

.....دکتر محمد علی رنجبر (استاد راهنما)

.....دکتر سید ابوالقاسم فروزانی (استاد مشاور اول)

.....دکتر حسین پور احمدی (استاد مشاور دوم)

مهر ماه ۱۳۸۸

چکیده

عنوان:

بررسی نقش بازماندگان حکومت صفوی در تکاپوهای سیاسی و نظامی پس از سقوط این سلسله تا پایان دوره زندیه (۱۲۰۹ق-۱۱۳۵ق)

به وسیله ی:

سمیه نوری کوچی

سده دوازدهم هجری در تاریخ ایران از ایامی است که در آن کشور دستخوش انقلاب و هرج و مرج بود. سقوط حکومت با ثبات صفویان آشوب و ناامنی را به همراه آورد که بیش از نیم قرن این ناامنی و عدم ثبات ادامه پیدا کرد. حکومت صفویان از حیث اهمیت دینی (مشروعیت مذهبی) و ثبات طولانی مدتی که داشت، توانسته بود در بین مردم محبوبیتی کسب کند. با وجود سقوط صفویان، صاحبان قدرت خود را ملزم می دانستند که با تمسک جستن به بازماندگان خاندان آل صفی حکومت خود را در انظار موجه جلوه دهند و به عبارتی مشروعیتی کسب کنند و خود را از اتهام غصب سلطنت صفویان تبرئه کنند. ولی مبرهن و آشکار است که صاحبان قدرت در صدد احیای حکومت صفویان نبودند بلکه از بازماندگان صفوی به عنوان ابزاری، آن هم فقط در ابتدای حکومتشان، و تنها برای کسب مشروعیت و تحکیم موقعیتشان استفاده می کردند و به محض اینکه حکومتشان ثبات پیدا می کرد نماد قدرت پوشالی مانند، شاه طهماسب دوم و عباس سوم در دوره نادر شاه، را به کناری زده و خود قدرت را به دست می گرفتند عده ای هم علیه رقبای خود به دنبال منبعی بودند که قدرت خود را مشروع جلوه دهند مانند علی مردان خان که شاه سلطان حسین دوم را علم کرد، و اگر بازمانده صفوی خطر ساز نبود، ممکن بود بدون اینکه از نظر جانی تهدید شود تا آخر عمر به عنوان نماد صوری قدرت بر سر کار باشد و فقط مانند شاه اسمعیل سوم عنوان شاه را با خود به یدک بکشد. ولی بسیاری از بازماندگان بدون هیچ تمایلی در نبرد قدرت شرکت داده می شدند و عاقبتی شوم در انتظارشان بود. همین امر باعث شد که بسیاری از بازماندگان صفوی از ترس جان به عتبات عالیات و یا هند رهسپار گردند از این رو در طی این مدت در جایگاه صفویان تغییری رخ نداد .

کلید واژه: صفویان ، مشروعیت، نادر شاه، طهماسب دوم، کریم خان زند ، اسمعیل سوم.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
۱- کلیات	۱
۱-۱- مقدمه	۱
۲-۱- اهمیت و ضرورت تحقق	۲
۳-۱- هدف تحقیق	۳
۴-۱- پیشینه ی تحقیق (مروری بر تحقیقات داخلی و خارجی)	۳
۵-۱- روش تحقیق	۵
۶-۱- سوالات تحقیق	۵
۷-۱- فرضیه های تحقیق	۶
۸-۱- شناسایی منابع و مآخذ تحقیق	۶
۲- جایگاه صفویان و مشروعیت	۱۵
۱-۲- صفویان	۱۵
۲-۲- مشروعیت	۱۷
۳-۲- مشروعیت صفویان	۱۸
۳- فرمانروایان صفوی؛ از یورش افغانها تا همایش دشت مغان (۱۱۴۸-۱۱۳۵ ه.ق)	۲۲
۱-۳- چشم اندازی بر رویدادهای سیاسی این دوره	۲۲
۲-۳- اغتشاش در قندهار و سقوط صفویه	۲۳
۳-۳- دوره تکاپوهای طهماسب	۲۵
۴-۳- جانشینی اشرف و درگیری با شاه طهماسب دوم	۲۷
۵-۳- حضور فتحعلی خان قاجار در کنار شاه طهماسب دوم	۳۰

- ۳-۶- ظهور نادر و دفع ملک محمود سیستانی ۳۱
- ۳-۷- دوره ترقی شاه طهماسب دوم ۳۴
- ۳-۸- بررسی اوضاع سیاسی نظامی تا همایش دشت مغان ۳۶
- ۳-۸-۱- نبرد طهماسب با عثمانی و پیامدهای آن ۳۷
- ۳-۸-۲- برکناری طهماسب و پادشاهی عباس سوم ۴۰
- ۳-۹- پایان تکاپوهای سیاسی طهماسب دوم و عباس سوم ۴۳
- ۳-۱۰- مدعیان تاج و تخت ۴۴
- ۳-۱۰-۱- سید احمد خان ۴۵
- ۳-۱۰-۱-۱- سید احمد خان در جهرم و کرمان ۴۶
- ۳-۱۰-۱-۲- درگیری سید احمد خان با فرستادگان شاه طهماسب دوم ۴۷
- ۳-۱۰-۱-۳- پادشاهی سید احمد خان در جهرم و کرمان ۴۷
- ۳-۱۰-۱-۴- پایان کار سید احمد شاه ۴۸
- ۳-۱۰-۲- صفی میرزای دروغین ۵۰
- ۳-۱۰-۳- اسمعیل میرزا (زینل بن ابراهیم) ۵۱
- ۳-۱۰-۴- سلطان محمد میرزا ۵۲

۴- صفویان از شورای دشت مغان تا مرگ نادر (۱۱۶۱-۱۱۴۸ ه.ق) ۵۶

- ۴-۱- چشم اندازی بر رویدادهای سیاسی نظامی این دوره ۵۵
- ۴-۲- شورای دشت مغان ۵۷
- ۴-۳- سرانجام طهماسب دوم و عباس سوم ۶۱
- ۴-۴- پایان کار نادر ۶۳
- ۴-۵- شاهزاده های دروغین در دوره آشوب ۶۵
- ۴-۵-۱- سام میرزای دروغین ۶۵
- ۴-۵-۲- صفی میرزای ثانی ۶۷

۵- صفویان از مرگ نادر تا ظهور کریم خان ۶۹

- ۵-۱- چشم اندازی بر رویدادهای سیاسی این دوره ۶۹
- ۵-۲- سلطنت عادلشاه ۷۰
- ۵-۳- پادشاهی کوتاه مدت شاهرخ و ابراهیم شاه ۷۱
- ۵-۴- سید محمد (سلیمان میرزا) ۷۳

- ۷۴-۱-۴-۵- پادشاهی سید محمد با عنوان سلیمان دوم.....
- ۷۸-۲-۴-۵- پایان کار سلیمان دوم.....
- ۷۹-۵-۵- بازماندگان شاه سلیمان دوم.....

۸۲- صفویان از ظهور کریم خان تا روی کار آمدن قاجار.....

- ۸۲-۱-۶- چشم اندازی بر رویدادهای سیاسی نظامی این دوره.....
- ۸۲-۲-۶- ظهور کریم خان (اتحاد سه گانه).....
- ۸۴-۳-۶- شاه اسمعیل سوم صفوی.....
- ۸۵-۱-۳-۶- دوره اول پادشاهی شاه اسمعیل (همراهی با علی مردان خان ۱۱۶۵-۱۱۶۳ ه.ق.).....
- ۸۸-۱-۳-۶- نبرد چهار محال و پایان دوره اول پادشاهی شاه اسمعیل.....
- ۸۹-۲-۳-۶- دوره دوم و همراهی شاه اسمعیل با کریم خان ۱۱۶۵ ه.ق.....
- ۹۱-۱-۲-۳-۶- برخورد کریم خان با محمد حسن خان قاجار.....
- ۹۲-۳-۳-۶- آغاز دوره سوم با همراهی محمد حسن خان قاجار (۱۱۶۵-۱۱۷۲ ه.ق.).....
- ۹۵-۱-۳-۳-۶- شکست محمد حسن خان قاجار.....
- ۹۵-۴-۳-۶- آخرین دوره سرگردانی شاه اسمعیل سوم (۱۱۸۷-۱۱۷۲ ه.ق.).....
- ۹۹-۴-۶- حیدر میرزای صفوی.....
- ۱۰۱-۵-۶- حسین میرزای مجهول النسب.....
- ۱۰۵-۶-۶- بازماندگان شاه سلطان حسین (حسین میرزای مجهول النسب).....

۱۰۷-۷- نتیجه گیری.....

۱۱۰- فهرست منابع و مآخذ.....

.....چکیده انگلیسی.....

۱- کلیات

۱-۱- مقدمه

سده دوازدهم هجری قمری از ایامی است که کشور ایران همواره دستخوش انقلاب (سقوط حکومت صفویه) و تحول اوضاع بوده و تقریباً بیشتر این قرن، سراسر کشور در آتش فتنه و آشوب قرار داشت. طغیان میرویس، و هجوم افغانان به ایران و تصرف پایتخت، انقراض صفویه را در پی داشت.

حکومت خاندان صفوی در ایران از حیث اهمیت وحدت دینی و رسمی شدن تشیع نقطه عطفی می‌باشد. خاندان صفوی توانست در طی فرمانروایی مشروعیت مذهبی را به دست آورد که به این خاندان اجازه دهد حتی پس از سقوط صفوی و هم زمان با حکومت‌های بعدی یعنی افغانها، افشار و زند به طور رسمی یا صوری بر بخشی از ایران حکومت کند. چنانچه شاه طهماسب در دوره افغانها، شاه عباس سوم در عصر افشار، اسماعیل سوم در عصر زند و سرانجام ابوالفتح سلطان محمد میرزا با عنوان سلطان محمد در اوایل قاجار و تنی چند مانند میرزا سید محمد (سلیمان میرزا) با لقب سلیمان دوم در مشهد و سید احمد در کرمان به حکومت نشستند. بر این اساس بود که سران حکومتی علاوه بر اینکه عملاً حکومت را به دست داشتند فردی را هم از سلسله صفوی جهت مشروع نشان دادن خود به تخت می‌نشانند.

مساله اصلی این پژوهش بررسی چگونگی نقش و حضور بازماندگان صفوی در دوران پس از سقوط اصفهان و پایان حکومت شاه سلطان حسین صفوی (۱۱۳۵ق.) است. این دوران شامل

ایام زیر است:

۱) فعالیت‌های شاه طهماسب صفوی (۱۱۳۵-۱۱۴۵ق.) و شاه عباس سوم (۱۱۴۵-۱۱۴۸ق.) در دوران سقوط اصفهان تا اعلام حکومت مستقل افشار (۱۱۴۸-۱۱۳۵ق.)

۲) دوره افشاریه

۳) دوره زندیه تا قدرت‌گیری قاجار

در نگاه نخست، حضور و نقش صفویان جنبه صوری و صرفاً مشروعیت بخشی دارد تا انگیزه کسب قدرت و احیاء فرمانروایی صفویه. از این رو تعیین جایگاه و نقش بازماندگان صفوی در تکاپوهای سیاسی و نظامی قدرتمندان یاد شده مهمترین پرسش این مساله است. این پژوهش با تکیه بر اساس منابع دست اول و با در نظر داشتن موقعیت قدرتمندان افشار و زند و به نوع رابطه آنها با چهره‌های صفوی توجه می‌کند و پرسش دوم را به عوامل موثر بر شکل‌گیری این پیوند و چگونگی آن اختصاص می‌دهد.

فرمانروایی صفوی در جایگاه موسس نگرشها و نهادهایی است که بی تردید تا طلوع دوره نو یعنی از اواسط حکومت قاجار که با اقتباس از غرب آغاز شد تاثیرات خود را به جای گذاشت. این پژوهش در راستای باز شناسی بخشی از این تاثیرات که با ایفای نقش بازماندگان صفوی همراه است تلاش می‌کند.

۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق:

دوره تاریخی بین سقوط سلسله صفوی تا اوایل قاجار شاید از حیث اهمیت تاریخی کمتر از دوران صفویه نیست چرا که حکومت‌های این دوران (افشار و زند) با دست آویز قرار دادن بازماندگان صفوی سعی در مشروع نشان دادن حکومت خود بر آمدند تا بحران مشروعیت را به نحوی حل کنند و تنها با کمک بازماندگان صفوی بود که توانستند پایداری پراکنده ایرانیان را متمرکز کنند و با بهبود نسبی اوضاع در برابر هجوم همسایگان متجاوز مقاومت کنند و بهبودی

نسبی در اوضاع اجتماعی، اقتصادی و سیاسی کشور به وجود آورند. در واقع پژوهش در این موضوع به لحاظ اهمیت و ضرورت، کمک به شناختن دوره صفوی در ایام و حوادث پس از صفویان است.

۱-۳- هدف تحقیق:

بررسی اوضاع سیاسی نظامی ایران از اواخر دوران صفویه تا اوایل دوران قاجار زمینه ساز تحقق هدف تحقیق است. به طور خاص در این بررسی چگونگی به قدرت رسیدن حاکمان و کسب مشروعیت از خاندان صفوی مورد توجه قرار می گیرد. دوره افشار و زند و ایام قدرت گیری قاجار با توجه به حضور بازماندگان صفوی و نقش آنها به عنوان باز ماندگان مشروع در ارتباط با حاکمان و صاحبان قدرت سیاسی بررسی خواهد شد. در راستای مساله این پژوهش، هدف تحقیق تعیین جایگاه و نقش بازماندگان صفوی در وقایع سیاسی_ نظامی پس از حکومت صفوی و تعیین نوع پیوند و رابطه بازماندگان صفوی و قدرتمندان افشار و زند است.

۱-۴- پیشینه تحقیق: (مروری بر تحقیقات داخلی و خارجی)

در باره رویدادهایی که در فاصله بین سقوط صفوی تا روی کار آمدن قاجار تحقیقات متعددی صورت گرفته. از جمله حسن خوب نظر در *جانشینان کریم خان زند*، عبدالحسین نوایی در *کریم خان زند*، هادی هدایتی در *کریم خان زند و تاریخ اجتماعی ایران در عصر افشار* در مورد شاه طهماسب و برکناری وی توسط نادر شاه اطلاعات ارزنده ای ارائه کرده است.

رضا شعبانی در چند اثرش به نامهای *تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی ایران در دوره های*

افشاریه و زندیه، مبانی تاریخ اجتماعی ایران و تاریخ اجتماعی ایران در عصر افشار اوضاع اجتماعی و سیاسی ایران را مورد بررسی قرار می‌دهد به خصوص در تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی دوره افشار از ابتدای ظهور نادر و تاجگذاری و پایان کار او را به طور مختصر و مفید آورده و سپس به ظهور کریم خان و دوره زند پرداخته است. در هر دو دوره و به خصوص دوره زند از حضور صفویان در نبرد قدرت یاد شده است.

راجر سیوری در اثر ارزنده اش *ایران عصر صفوی* صفویان از ابتدا تا سقوط را مورد بررسی دقیق قرار داده است و در پایان به ظهور صفویان و سقوط اصفهان به دست افغانها پرداخته و خلاصه ای از اوضاع را تا ظهور نادرشاه را آورده است.

هنوی جونس در دو اثرش به نام *هجوم افغانان و زوال دولت صفوی و زندگی نادر شاه* به سقوط اصفهان توسط افغانها و بیان اوضاع صفویان در حین سقوط پرداخته است و دوره کوتاه مدت افغانها در ایران و در اثر دومش به ظهور نادر و سرکوب افغانها توسط نادر پرداخته است.

ادوارد براون در *تاریخ ادبیات ایران (از آغاز عهد صفویه تا زمان حاضر)*، ویلم فلور در اثرش به نام *اشرف افغان در تختگاه اصفهان*، کلستر در تاریخ نادر شاه افشار، ولادیمردروویچ مینورسکی در تاریخچه نادر شاه به سقوط اصفهان و جسته گریخته به بازماندگان صفوی در اواخر دوره صفویه و بعد از آن پرداخته اند.

جان پری در اثر ارزنده اش به نام *کریم خان زند تاریخ ایران بین سالهای ۱۷۴۹-۱۷۴۷* میلادی را مورد بررسی و تفصیل دقیق قرار داده و از تلاش برای کسب قدرت در ایران باختری و نبردهای کریم خان تا تحکیم و توسعه قدرت وی را مورد بررسی قرار داده و همچنین به نبرد قدرت بین کریم خان و آغا محمد خان با حضور شاه اسماعیل سوم بازمانده صفوی پرداخته است.

لارنس لاکهارت در *انقراض سلسله صفویه* به شرح اوضاع ایران در اواخر صفویه، ظهور محمود افغان، سقوط سلسله صفویه ظهور نادر و بازگشت سلسله صفویه پرداخته است.

همه منابع به طور پراکنده و در ضمن بیان سقوط اصفهان به دست افغانها و بیان اوضاع ایران بعد از سقوط سلسله صفویان اطلاعاتی در مورد بازماندگان صفوی ارائه کرده اند ولی به

طور خاص به باز ماندگان صفوی نپرداخته اند این رساله با تکیه بر بازماندگان صفوی و نقش آنها در بعد از سقوط صفویان مورد بررسی قرار می‌گیرد..

۱-۵- روش تحقیق:

این پژوهش به روش توصیفی- تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. به این صورت که پس از شناسایی منابع دست اول از مطالبی که در ارتباط با موضوع بوده یادداشت برداری (فیش برداری) شده است و داده های جمع آوری شده از لحاظ توالی و تقارن زمانی منظم شده است و سپس صحت و سقم آنان به صورت علمی و غیر جانبدارانه مورد بررسی قرار گرفته است و بعد از ارزیابی، تجزیه و تحلیل اطلاعات موثق کسب شده درباره موضوع تحقیق، در قسمت نتیجه‌گیری تحلیل نهایی همراه با اثبات فرضیه‌ها صورت گرفته است..

۱-۶- سوالات تحقیق:

- ۱) نقش و حضور بازماندگان صفوی در دوران افشار، زند تا زمان قدرت گیری قاجار چگونه بود؟
- ۲) آیا تغییری در جایگاه بازماندگان صفوی در دوره افشار و زند روی داد؟
- ۳) آیا همراهی بازماندگان صفوی با حاکمان و قدرت مداران موجب کسب مشروعیت برای آنها شد؟

۱-۷- فرضیه تحقیق

۱) صفویان در دوره افشار و زند با کمک از مشروعیت خود توانستند پایداری پراکنده ایرانیان را متمرکز کنند.

۲) در دوره زندیه نسبت به عصر افشار بازماندگان صفوی از جایگاه مناسب تری برخوردار بودند.

۳) در عمل همراهی بازماندگان صفویان برای هیچ یک از حاکمان موجب کسب مشروعیت نشد اما روند به قدرت رسیدن آنان را تسهیل کرد.

۱-۸- شناسایی و نقد منابع و ماخذ

قرن دوازدهم در ایران از حیث تحول سریع وقایع و هرج و مرج و اغتشاش و جنگ و خونریزی با قرون اولیه قرون وسطی در اوپا تمطابقت می‌کند از این جهت که این قرن، قرن بی نظمی و حکومت قبایل و زوال عنصر چادر نشینی و تفوق کامل صحرا بر شهر است. (هدایتی، ۱۳۳۴: ۴)

با این وجود قرن دوازدهم یکی از مهمترین ادوار تاریخ این کشور است، در این قرن است که تحولات عظیمی سرنوشت این کشور را تغییر داد: فتنه افغان، انقراض خاندان صفوی، ظهور نادر و دفع افغانها، صعود تدریجی خاندان زند و هرج و مرج و اغتشاش بی سابقه عصر جانشینان این پادشاه یکی پس از دیگری ایران قرن دوازده را تکان داد و مقدمات تعیین سرنوشت آینده و تثبیت اوضاع آن را فراهم کرد، لکن مطالعه و تحقیق قرن دوازدهم هجری و به خصوص تحولات آرام و بی سرو صدای نیمه این قرن با وجود فقدان منابع کافی و وجود مشکلات زیاد امری لازم و ضروری است. (همان، ۱۲)

فن تاریخ نویسی قرن یازده و دوازده بر روی هم نسبت به ادوار پیشین کمتر مورد مطالعه قرار گرفته و درباره آن کمتر از تاریخ نویسی قرون ما قبل تحقیق به عمل آمده است. (ثواقب، ۱۳۸۰: ۱۷)

منابع قرن دوازدهم هجری مشتمل است بر وقایع نگاریهای فارسی مورخین و محققین همان عصر که به دستور سلاطین وقت تحریر شده اند. برخی از این منابع به طبع رسیده و برخی هنوز بصورت نسخه خطی در کتابخانه ها ضبط و محفوظ است.

همچنین سیاحانی که با اهداف سیاحتی یا سیاسی به ایران سفر کرده اند آثار ارزنده ای از خود به جا گذاشته اند. سفرنامه ها و سیاحت نامه های سیاحان و مورخین و مبلغین خارجی که در قرن دوازدهم هجری برابر با اواخر قرن هجده میلادی به ایران مسافرت یا از این کشور عبور کرده اند و مشاهدات و مسموعات خود را به صورت کتاب در دسترس هموطنان معاصر خود گذارده اند. این آثار امروزه نیز یکی از مهمترین منابع تاریخ ایران قرن دوازده محسوب می شوند و حتی می توان مدعی شد که گاهی ارزش آنها از بسیاری از وقایع نگاریهای همین عصر بیشتر است چه برخلاف وقایع نگاریها که غالبا جز شرح لشکر کشیها و خونریزیها مطالبی ندارند، این آثار به نحوی تنظیم شده اند که تا حدی عوامل مطالعه اجتماعی و اقتصادی ایران آن زمان را می توان از آنها استخراج کرد. سفر نامه کروسینسکی از جمله سفرنامه هایی است که اطلاعات ارزنده ای در خصوص اوضاع ایران در اواخر عهد صفوی ارائه کرده و چون خود شاهد بسیاری از اتفاقات بوده و بعوان پزشک در اردوی محمود رفت و آمد داشته اثرش دارای ارزش خاصی است.

علاوه بر سفرنامه ها از آثاری می توان نام برد که توسط محققین خارجی به نگارش در آمده اند مانند اثر سیوری به نام تاریخ ایران عصر صفوی و جان پری در کریم خان زند، جونس هنوی در دو اثرش به نامهای زندگی نادر شاه و اثر دیگرش به نام هجوم افغانان و زوال دولت صفوی، لارنس لاکهارت در انقراض سلسله صفویه و سایرین اطلاعات ارزنده ای در مورد ایران بعد از سقوط صفوی و بازماندگان ارائه کرده اند.

* جهانگشای نادری

جهانگشای نادری یا تاریخ نادری تالیف میرزا مهدی استرآبادی ابن محمد نصیر یکی از درباریان و منشیان مخصوص نادر شاه افشار است، این کتاب مجموعه با ارزشی است از وقایع و حوادث تاریخی راجع به شورش افغانها، سانحه هرات در ۱۱۲۹ ق.، شیوع فتنه و آشوب و رسم ملوک الطوائفی از قندهار تا اصفهان و اغتشاش در آذربایجان و استرآباد تا سال ۱۱۴۸ ق. و نیز شرح

شورای مغان و به سلطنت رسیدن نادراز ۱۱۴۸ق. تا سال ۱۱۶۰ق. را شامل می‌شود و نمونه کامل نثر اواخر عهد صفوی است که شرح احوال طهماسب دوم و شاه عباس سوم را بیان می‌کند و از تواریخ متقن و دقیقی است که از دوره نادر به جا مانده است. این کتاب که گاه جهانگشای نادری و گاه تاریخ نادریه نامیده می‌شود با انشائی نسبتاً ساده نوشته شده و متضمن اشعار و ابیات زیادی است، علاوه بر جهانگشای نادری، استرآبادی صاحب اثر دیگری است به نام درّه نادری که به جبران سلاست و روان بودن جهانگشا، درّه نادری را متکلف نوشته است.

* درّه نادره

درّه نادره تألیف میرزا مهدی استرآبادی محمد نصیر مؤلف جهانگشای نادری است کتاب وی پیچیده ترین و غامض ترین نثر فارسی قرن دوازدهم هجری است، اشکال و پیچیدگی انشائی آن به درجه ایست که مؤلف برای بیان مقصود خود ناچار به حاشیه نویسی و شرح معنی لغات گردیده و پر از ترکیبات و لغات دشوار عربی و فارسی است، به احتمال زیاد وی در نوشتن این اثر تحت تاثیر وصاف قرار گرفته، حتی در مواردی از آن نیز متکلف تر است، با این حال میتوان در این کتاب اطلاعات سودمندی درباره استیلای افغانها، رویدادهای پس از کشته شدن نادر و احوال اعقاب و اخلاف او یافت. باید به این نکته توجه داشت که مؤلف برای ثناگویی ولی نعمت خود، رهایی ایران از چنگ افغانها را به طور کامل مرهون کوشش نادر می‌داند و نقش توده های مردم را در مبارزه با افغانها و ترکان نادیده می‌گیرد. میرزا مهدی خان پیروزی های نادر را می‌ستاید، ولی از ذکر ناکامیهای نظامی و شکست های او اجتناب می‌کند.

* رستم الحکما

رستم الحکما اثر محمد هاشم آصف از اهالی اصفهان، آصف تخلص می‌کرده و به لقب رستم الحکما اشتهاار داشته و در خلال سالهای ۱۱۹۳ تا ۱۱۹۹ ق. به تدریج نوشته شد و شامل رویدادها و حوادث زمان شاه سلطان حسین صفوی تا اواسط پادشاهی فتحعلی خان قاجار است که در نهایت سادگی وضع اجتماعی آن دوران را تشریح کرده و تا آنجا که از جریان وقایع اطلاع

داشته و یا امکان بازگو کردن مطالب برای وی میسر بوده از ذکر و بیان آن دریغ نکرده، این کتاب صرف نظر از شمول وقایع تاریخی از قبیل حوادث دوران سلطنت شاه سلطان حسین و انقراض سلسله صفوی و هجوم افغانها و سلطنت محمود افغان و ... شامل مطالب بسیاری از وضع اجتماعی و اخلاق مردم آن روزگار است که اطلاعات ارزنده ای از فساد امرای درباری و تبهکاری وزرا و طبقه ممتاز و ستم های افغانان اشغالگر به دست می دهد. در کل کتابی است برای آشنایی با اوضاع و احوال ایران در دوره سلطنت آخرین شاه صفوی و حوادث پس از سقوط این سلسله و حاکمیت افغانان تا تثبیت دولت قاجار در ایران می باشد. (ثواقب، ۱۳۸۰، صص ۳۳۵-۳۳۶).

* مجمع التواریخ

مجمع التواریخ اثر خلیل میرزا مرعشی حسینی نواده سید محمد متولی آستانه قدس رضوی ملقب به شاه سلیمان ثانی است. موضوع کتاب وی شامل وقایع و سوانحی است که در تاریخ ایران از شورش افغانها غلزای قندهار در سال ۱۱۲۹ تا عصر مؤلف (۱۲۰۷) را شامل می شود. ثبت این وقایع شامل شورش افغانها و بیان احوالات ناگوار دستگاه سلطنتی شاه سلطان حسین صفوی و انقراض دولت اوست. آنچه این کتاب را از دیگر آثار متمایز می کند توضیح جامع و مفصل از بازماندگان صفوی است، بخش اعظم کتاب به بازماندگان صفوی اختصاص یافته به خصوص در مورد سید احمد شاه معاصر شاه طهماسب دوم و شاه سلیمان ثانی در این اثر به خوبی توضیح داده شده است مؤلف علاوه بر جهاننگشای نادری بیشتر تکیه اش بر یادداشتهای پدرش سلطان داود میرزا و نسخه هایی از تألیفات محمد علی مشهور به فاضل می باشد. تنها نقیصه کتاب از جهت تفصیل و اجمال بسیار ناهموار و نامتناسب است.

* تاریخ حزین

تاریخ حزین اثر شیخ محمد علی ابن ابی طالب متخلص به حزین (۱۱۸۰-۱۱۰۳ق) نسب خود را به شیخ زاهد گیلانی جد سلاطین صفویه می رساند. جوانی وی همزمان با سقوط اصفهان بود. هنگامیکه اصفهان در محاصره افغانها قرار داشت پیش از سقوط شهر به اتفاق تنی چند از

دوستان از اصفهان خارج شد و مدت ۱۰ سال به سیر و سیاحت در شهرهای ایران پرداخت و زمانیکه نادر طهماسب دوم را از سلطنت خلع کرد حزین به هندوستان رفت و ۴۴ سال در آنجا ماند (بیات، ۱۳۷۴: ۲۳-۲۴).

از جمله آثار وی تاریخ حزین است که به فارسی به نگارش در آمده و حاوی رویدادهای تاریخی اواخر سلسله صفوی و فتنه افغانها، تفصیل نبرد طهماسب با اشرف افغان و حضور طهماسب قلی در کنار شاه طهماسب و خلع شاه طهماسب، سلطنت نادر شاه و احوال عده ای از بزرگان آن دوران می باشد. مؤلف قسمتی از حوادث را که خود شاهد و ناظر آنها بوده دقیقا بی کم و کاست نقل کرده است و به همین دلیل کتاب حزین از منابع پر ارزش تاریخ ایران بین سالهای (۱۱۵۳-۱۱۳۲ق) می باشد.

* *مجمّل التواریخ*

مجمّل التواریخ اثر ابوالحسن گلستانه از اهالی گلستان و از خانواده محترم ایرانی است که در دوران سلطنت نادرشاه عهده دار مشاغل مهمی بوده اند، گلستانه در زمان ابراهیم شاه مدتی منصب وزارت کرمانشاه را به عهده داشت و در سال ۱۱۶۴ق. مدتی در خدمت کریم خان بود و از نزدیک حوادث را ملاحظه و به ثبت آنها اقدام نموده و چون شاهد وقایع بوده مطالب را با جزئیات بیان می کرده است. مطالب مجمع التواریخ شباهت بسیاری با مطالب *مجمّل التواریخ* دارد و بدان می ماند که یکی از دیگری اقتباس شده، لیکن به دلیل سبقت زمان تالیف *مجمّل التواریخ* بر *مجمع التواریخ* مسلم است که از کتاب خلیل میرزا استفاده نشده است. خلیل میرزا در *مجمع التواریخ* شرح وقایع را تا میل کشیدن شاه سلیمان دوم ادامه داده از آن پس به ذکر خلاصه ای از حوادث خراسان مبادرت نموده است. گلستانه مطالب او را با همان تفصیل ادامه داده است پس از شرح حوادث خراسان، حمله احمد شاه ابدالی و هجوم افغانها به خراسان و هندوستان را ذکر کرده، به شرح حوادث نواحی غربی ایران پس از نادر شاه پرداخته، در مورد بازماندگان نادر به تفصیل سخن رانده، این قسمت از کتاب حاوی مطالب سودمندی است زیرا که مؤلف خود شخصا در این حوادث شرکت داشته و از نزدیک شاهد و ناظر جزئیات بوده و علاوه بر آن حاوی مطالبی است که در منابع دوره زندیه کمتر از آن یاد شده است از جمله

بیان احوالات میر سید محمد یا سلیمان ثانی که از باز ماندگان صفویه است. اثر گلستانه از منابع مهم و ارزنده در این مورد می‌باشد.

* گلشن مراد

گلشن مراد اثر مشهور میرزا ابوالحسن غفاری، مستوفی، نقاش و وقایع نگار عهد کریم خان زند از خاندان غفاری می‌باشد. وی مؤلف کتابی است به نام گلشن مراد در تاریخ سلسله زند که رویدادها را از زمان کریم خان تا سال ۱۲۰۳ ق. یعنی کشته شدن جعفر خان در بر دارد. پس از مرگ مؤلف محمد علی خان شیرازی آن را در سال ۱۲۱۰ تکمیل کرد. اثر وی یکی از مهمترین منابع تاریخی دوره زندیه است. ابوالحسن غفاری اثرش را به نام علی مردان خان زند تالیف کرده و شامل یک مقدمه و سه مقاله است. مقدمه آن در ذکر احوال کسانی است که بعد از قتل نادر به ادعای سلطنت ایران پرداختند؛ مقاله اول در ذکر نسب کریم خان، مقاله دوم به ابولفتح خان، علی مردان خان و باقی سلاطین زند و در نهایت مقاله سوم در ذکر احوال علی مردان خان زند پرداخته است

میرزا ابوالحسن غفاری از منشیان کریم خان زند بود و غالباً در دربار پادشاه حضور داشت و بسیاری از وقایعی را که شرح داده خود به چشم دیده و زندگی کرده، به علت حضور دائمی مؤلف در دربار و شاهد عینی بودن در رویدادها و جریانات روزمره کتاب وی اعتبار و اهمیت تاریخی زیادی دارد. این اثر ارزشمند دارای اسلوب منشیانه و پر از تکلف و صنایع ادبی تحریر شده است از منابع مهم در تاریخ سلسله زندیه است

* عالم آرای نادری

محمد کاظم مؤلف کتاب «عالم آرای نادری» است مؤلف خود را محمد کاظم وزیر دارالملک مروی می‌داند و به نوشته خود از قزلباشهای مرو است. وی زاده محیط پرآشوب مرو و فضای پر درد و اضطراب مشهد در آخرین روزهای عصر صفوی و نخستین روزهای قیام نادر است.

مؤلف از همان ابتدا که به دستگاه نادرپیوست، هواخواه او گردید و به فکر تالیف کتاب افتاد، احتمالاً به تدریج مطالب آن را یادداشت می کرده، قدیمیترین تاریخی که برای تالیف کتاب ذکر کرده سال ۱۱۵۷ق. بوده و سال پایان کتاب گویا ۱۱۶۶ بوده است.

عالم آرای نادری به علت در بر داشتن اخبار دست اول از دوره نادر و اطلاعاتی متنوع از وضع اجتماعی و اقتصادی و آداب و رسوم آن دوره ارزش کم نظیری دارد و چون نویسنده از دوران جوانی در خدمت نادر بوده و به راحتی به بایگانیهای اسناد رسمی دولتی دسترسی داشته است.

* فواید الصفویه

فواید الصفویه در مطالعات و تحقیقات تاریخی کتابهای منشا و متون اصلی اهمیت خاصی دارد و توجه به این گونه نوشته ها گاه بسیاری از زوایای مبهم مقاطع تاریخ را روشن می کند و نکات تازه ای را در دسترس پژوهشگران قرار می دهد.

فواید الصفویه تالیف ابوالحسن بن ابراهیم قزوینی درباره تاریخ و رویدادهای خاندان صفوی در سال ۱۱۳۵ق. / ۱۷۲۲م توسط افغانها است. خاندان صفوی همزمان با حکومتهای بعد در ایران به طور رسمی یا صوری حکومت می کردند و برخی از اعضای این خاندان از جمله فرزندان میر سید محمد عازم هندوستان شدند. ابوالحسن کتاب خود را به نام ابوالفتح سلطان محمد میرزا در هند به تحریر درآورد و در سال ۱۱۲۱ق. تقدیم وی کرد. (ثواقب، ۱۳۸۰، صص ۳۳۲-۳۳۳)

از جمله ویژگیهای مهم این کتاب منابعی است که مؤلف مورد استفاده قرار داده و سعی نموده برای بیان حوادث هر دوره از منابع شناخته شده آن استفاده نماید، نکته دیگر اهمیت کتاب، انتخاب موضوع و زمان آن است، این اثر در واقع بیشتر به خاندان صفوی و دورانی می پردازد که سلسله صفوی در ایران سقوط کرده و افغانها بر بخشهایی از ایران به عنوان حاکم اصلی ایران حکم می رانند. همچنین به ذکر پادشاهی طهماسب دوم در قزوین، سلطنت شاه عباس سوم، سلطان محمد میرزا و سلطان حسین ثانی که در زمان کریم خان توسط علی مردان خان و اسمعیل خان فیلی در بغداد می پردازد

* نادر نامه

نادر نامه تالیف محمد شفیع متخلص به وارد است و در تاریخ تیموریان هند نوشته شده است و حوادث اتفاقیه تا سال ۱۱۵۲ ه.ق و حمله نادر به هندوستان را شامل می گردد آنچه از خود کتاب استنباط می شود این است که مؤلف در حدود سنوات ۱۱۵۰-۱۱۵۲ ق. آغاز به کار نموده است (وارد، ۱۳۴۹، صص ۱۸-۱۹) شاید گفتگو از این کتابها که دارای نقایص فراوانی است چندان خوشایند به نظر نرسد ولی باتوجه به کمبود منابع مطمئن دست اول برای بررسی دوره کوتاه سلطنت افشار و نیز پیچیدگی که در نگارش مؤلفان این عصر وجود دارد بتوان کتاب حاضر را حایز اعتبار دانست از هر نقطه نظر توضیح مسائل اجتماعی کتاب نادر نامه حائز قابل توجه است. وارد با دید بسیار ساده و بی تکلفی به حوادث می نگرد، آنچه را که می شنود و می بیند، آنچه را که ضروری می پندارد با همان روشنی و بساطت نظر یک فرد عادی بیان می کند و کتاب وی توضیحاتی درباره برخی مسایل وجود دارد که در هیچ یک از نسخه های خطی و چاپی مربوط به این نیست.

روش تحریر مؤلف با توجه به اسلوب پیچیده مورد قبول زمان درخور بررسی است، نویسنده ای نسبتاً زبردست است که اگر چه از گرفتاری غامض نویسی رها نمانده ولی با این همه نیز هرگز به مبالغه نگراییده بلکه سعی فراوانی در زینت الفاظ، باریکی و پیچاپیچی معانی آنها نموده است.

* گیتی گشا

گیتی گشا اثر میرزا محمد صادق موسوی اصفهانی متخلص به نامی از سادات موسوی، وقایع نگار کریم خان زند و از شاعران معروف نیمه دوم قرن دوازدهم هجری بوده است و ی مؤلف تاریخ گیتی گشا یا تاریخ زندیه است. این کتاب مجموعه ای است از سه تالیف در تاریخ زندیه: نخست تاریخ گیتی گشا تالیف میرزا محمد صادق موسوی نامی اصفهانی متخلص به نامی که دبیر و نویسنده توانای نیمه دوم قرن ۱۲ ایران بوده و از آغاز تاریخ زند تا حوادث ۲۱ محرم ۱۲۰۰ را پرداخته و ولی قبل از اتمام اثر، عمرش به پایان رسید.